

Юрій Шевчук*

Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст.

У статті на підставі архівних документів загальноукраїнського та регіонального рівнів, місцевої періодики висвітлюється репресивно-каральна політика радянської влади проти інтелігенції на Житомирщині в 30-х рр. ХХ ст. Окрему увагу приділено специфіці, технологічним методам та прийомам, регіональним особливостям, безпосереднім виконавцям цих репресивних акцій та операцій.

Ключові слова: інтелігенція Житомирщини, репресивно-каральна політика, регіональні особливості та специфіка державного терору, технологічні методи та прийоми.

30-ті рр. ХХ ст. за згубними наслідками від суцільної колективізації, голодомору, масових політичних репресій не можна визначити інакше, як національну катастрофу. Саме через це проблематика, пов'язана з дослідженням масових репресій, не втрачає актуальності та значимості й донині. Одним з найбільш складних завдань історичної науки залишається осмислення механізму здійснення державного терору, реконструкція технологічних прийомів та методів репресій. Це пов'язано з тим, що певна частина нормативних документів репресивно-каральних органів, архівно-кримінальні справи чекістів — безпосередніх виконавців репресивних операцій та акцій на місцях й дотепер зберігають обмежувальні грифи і залишаються недоступними для дослідників як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Однак, попри складність дослідження технологічних аспектів проведення масових політичних репресій 30-х рр. ХХ ст. протягом останніх років зусиллями науково-редакційної групи книги «Реабілітовані історією. Житомирська область» (побачили світ 2 із 7 запланованих книг серії) та житомирських краєзнавців, істориків були опубліковані дослідження, де ця проблематика знаходить певне відображення. Регіональні особливості, специфіка

* Шевчук Ю.В. — викладач Житомирського комерційного технікуму, аспірант НПУ ім. М. П. Драгоманова.

терору, технологія проведення масових репресій на Житомирщині висвітлюються в наукових розвідках, статтях В. Єршова, М. Лутай, Т. Рафальської¹.

Але варто зауважити, що у працях недостатньо висвітлені технологічні методи та прийоми проведення репресій у регіональному аспекті. Тому автор поставив за мету реконструювати роботу місцевих органів НКВС, акцентуючи увагу на специфіці, регіональних особливостях, технології та механізмі її здійснення на прикладі дослідження державного терору інтелігенції Житомирщини в 30-ті рр. ХХ ст. Для дослідження цієї проблематики автор використав документи, архівно-кримінальні справи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архіву УСБУ в Житомирській області, Державного архіву Житомирської області.

Насамперед слід зазначити, що кожен регіон мав регіональні особливості, специфіку у здійсненні масових політичних репресій. Стосовно Житомирщини, то дослідники одностайні у визначенні чинників, які впливали на проведення державного терору в регіоні.

Прикордонне географічне положення краю у 20–30-х рр. ХХ ст., багатонаціональний склад населення краю, значна кількість військових частин, наявність двох укріпрайонів (Новоград-Волинський та Коростенський) були зручним підґрунтям як для діяльності реальних супротивників радянської влади, так і для фабрикації репресивно-каральними органами різноманітних шпигунських, диверсійних, антирадянських організацій, нагнітання істерії ворого-шпигуноманії.

Партійна газета «Радянська Волинь» з нагоди утворення Житомирської області в передовій статті «Про зразкову Житомирську область» констатувала:

«Житомирська область — прикордонна область. Про це треба пам'ятати завжди».

¹ *Єршов В.* Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. Ч. 1. 1933–1936 // Волинь. Житомирщина – 1995. – № 3; *Лутай М.* Назвемо усіх поіменно // Вісник Житомирського педуніверситету. – 2000. – Вип. 5; *Лутай М.* До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині // Наукові записки Вінницького педінституту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. Вип. 10. – Вінниця, 2006; *Рафальська Т.* «Великий терор» на Житомирщині: Специфіка та технологія // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3.

І зверталася із закликом до трудящих краю:

«...ще вище піднести більшовицьку пильність..., ще рішуче виявляти і викорчовувати з корінням троцькістсько-бухарінських гадів, буржуазно-націоналістичних виродків та інших оскаженілих псів фашистських розвідок»².

Переважна частина сучасної Житомирської області до червня 1925 р. входила до складу Волинської губернії, частково — до Київської. Із 1932 р. вона була складовою Київської та Вінницької областей. 22 вересня 1937 р. територія краю стала областю — адміністративно-територіальною одиницею УРСР³. Однієї з причин створення області — жорсткий контроль за здійсненням державного терору в регіоні.

Характерною рисою державного терору проти інтелігенції на Житомирщині була його планомірність, поетапність і безпосередній зв'язок з репресіями початку 1930-х рр. Й. Сталін та його оточення в добу «великого терору» фізично ліквідувала тих, кого не змогла знищити з різних причин на початку 30-х рр. ХХ ст.

На перебіг масових політичних репресій досліджуваного періоду впливала часта зміна керівництва ДПУ–НКВС України, яка відбувалася зі зміною союзного керівництва ОДПУ–НКВС. Так, В. Балицький очолював ДПУ–НКВС України з невеликими перервами з 1923 по червень 1937 р. Напередодні початку репресій доби «великого терору» на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького змінив І. Леплевський. Він почав діяльність у відповідності з наказом наркома внутрішніх справ М. Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968⁴ і був слухняним виконавцем всіх репресивно-каральних операцій, вимагаючи цього від співробітників НКВС на регіональному рівні. 25 січня 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня 1938 р. розстріляли. Новим наркомом внутрішніх справ УРСР призначили О. Успенського, який займатиме

² «Про зразкову Житомирську область // Радянська Волинь. – 1937 – 24 вересня.

³ Реабілітовані історією: у 27-ми т. // Житомирська область: у 7 кн. – Житомир, 2006. – Кн. 1. – С. 10.

⁴ Галузевий Державний архів служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 9, арк. 4.

посаду наркома з січня по листопад 1938 р. Його також згодом, 27 січня 1940 р., засудили до розстрілу⁵.

Масові політичні репресії на Житомирщині 30-х рр. ХХ ст. на початкових етапах здійснювалися в контексті реалізації загальносоюзних репресивних акцій, які проводилися у Київській та Вінницькій областях. З моменту оформлення території краю як самостійної адміністративно-територіальної одиниці УРСР репресії почали набувати регіональної специфіки. Керівниками УНКВС Житомирської області під час державного терору були Л. Якушев (Бабкін) та Г. В'яткін⁶. Ці призначення відбувалися після відповідних ротацій наркомів на загальноукраїнському рівні.

Для розуміння технології проведення репресій необхідно розпочати із з'ясування підстав для арештів. Починаючи з найперших днів радянської влади, ідучи шляхом різноманітних обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах велетенську й доволі точну інформаційну систему. Збирання та систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням органів держбезпеки. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації. Насамперед, обліковували неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за забарвленнями («Українська контрреволюція», «українська громадськість», «російська інтелігенція», «ПСР»...)⁷. Підставою обліку були соціальне походження, політичне минуле, приналежність до не більшовицької партії, народження за кордоном, зв'язок з родичами кордоном, проживання в прикордонній смузі.

Система обліків, анкетування й паспортизації населення 1920–1930-х рр. стала інформаційною основою державної політики масового терору проти всіх верств населення, в тому числі й

⁵ Див.: Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 29; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ – 2000. – № 2/4(13/15). – С. 368.

⁶ Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 448, 578–579.

⁷ Див.: Білокінь С. Теорія й практика комуністичного терору в СРСР: виступ на громадському суді над КПРС, Київ, 7 листопада 2001 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – Червень. – С. 154.

стосовно інтелігенції. Житомирщина не була винятком із загального правила. Так, в «Інформації окружкому КП(б)У в ЦК КП(б)У» за лютий–травень 1930 р., містився список антирадянського елемента по Волинській окрузі (вчителі, лікарі, агрономи, землеміри та інші). Це був своєрідний перспективний план у здійсненні репресій проти інтелігенції Житомирщини. В документі перераховані прізвища 109 інтелігентів й інформація-досьє на кожного із них. Згідно цього документу 18 осіб після арешту планували розстріляти (I категорія), 91 особу проектували до ув'язнення у виправно-трудові табори на термін 8–10 років (II категорія)⁸.

Як приклад наведемо уривок з документу, де перераховуються прояви «антирадянськості» першого ректора Волинського інституту народної освіти:

«Абрамович Петро Никандрович — 1881 року народження, із духовенства, професор ІНО. При Петлюрі організатор і керівник учительського інституту, — організатор “Просвіт” на Волині. Підтримував автокефальну церкву, в 1924 році був заарештований у справі Орлика, але був виправданий, підтримує письмовий зв'язок з Академією наук та із закордоном — Польщею та Німеччиною. Абрамович налаштований антирадянськи, був пов'язаний з учасниками СВУ — Чеховським, Хомичевським...»⁹.

Прізвище П. Абрамовича фігурувало в багатьох сфабрикованих кримінальних справах ДПУ–НКВС УСРР як «буржуазного українського націоналіста». Переховуючись від переслідувань, 1931 р. вчений виїхав до Харкова, де працював викладачем педагогічного інституту і був заарештований. Далі сліди вченого загубилися у таборах¹⁰.

У «Витязі зі списків підприємств, установ та організацій м. Житомира, підозрюваних в антирадянській агітації», датованому 1935 р. зазначалося:

«Компрометуючий матеріал на працівників [...]. Комітет Червоного Хреста [...]. Дорн Юліан Карлович — 1872 року

⁸ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. П.-85, оп. 1, спр. 695, арк. 27–39.

⁹ Там само. – Арк. 27.

¹⁰ Костриця М. Перший ректор Волинського ІНО // Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн. – Житомир, 2008. – Кн. 2. – С. 82.

народження, лютеранин. Уродженець с. Божемуйка Варшавської губернії. Освіта вища [...]. За фахом зубний лікар. В лікарні Червоного Христа працює з 1930 року. Весь час займається приватною практикою [...]. Часто викликається в НКВС стосовно золота, яке ймовірно і здавав [...]. Має за кордоном брата та сестру. В житті колективу не бере участі»¹¹.

Місцеві чекісти, використовуючи цей «компрогат», зробили його в 1937 р. «агентом німецької розвідки» й керівником «німецько-фашистського угруповання».

Так само діяли й районні спецпідрозділи ДПУ–НКВС регіону. Так, у «Списку членів партії, комсомольців та безпартійних, які були усунуті з ідеологічної та культурної роботи в 1933–1935 роках в Мархлевському районі за контрреволюційну антирадянську націоналістичну роботу» містилися «об'єктивні дані» на 56 вчителів та культпрацівників¹². На основі політичного компрогату здійснювалися чистки, звільнення з роботи, арешти в районах, які вважалися «засміченими класово-чужими елементами».

В добу «великого терору» підставою для арешту сільської інтелігенції слугувала довідка-характеристика відповідної сільської чи селищної ради. На кожну особу складалася фіктивна довідка, як правило, компрометуючого характеру, в якій зазначалися так звані «підстави» для арешту, що й обумовлювало арешт в подальшому.

Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про складання таких довідок. Наприклад, колишній оперуповноважений 3 відділення, 3 відділу УНКВС в Житомирській області Л. Молдавський (працював в обласному УНКВС з жовтня 1937 р. по вересень 1940 р.) свідчив:

«[...] Повинен сказати, що працівники райвідділів НКВС примушували тоді працівників сільрад підписувати характеристики на арештованих. Характеристики писали вони самі»¹³.

Підтвердження подібної практики знаходимо також в численних свідченнях голів колгоспів та секретарів сільрад, які вони давали під час перегляду кримінальних справ під час реабілітації в 1950–1960 рр.

¹¹ ДАЖО, ф. П.-124, оп. 1, спр. 138, арк. 163.

¹² Там само, ф. П-42, спр. 125, арк. 33–36.

¹³ Там само, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3640, арк. 164–166.

Політичні репресії на Житомирщині здійснювалися поетапно. Кожен етап державного терору проти інтелігенції краю мав певні характерні риси, особливості. В першій половині 1930 рр. відтворити механізм дій репресивно-каральної системи на Житомирщині в повному об'ємі доволі складно, у зв'язку з тим, що адміністративно-територіальне оформлення краю як окремої області відбулося восени 1937 р. й архівні документи, джерела залишаються розпорошеними. Однак, попри складнощі у дослідженні технологічних аспектів проблематики масових репресій вивчення численних партійних документів, директив, наказів, циркулярів ОДПУ–ДПУ–НКВС СРСР та УСРР, регіональних архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що інтелігенція багатонаціональної Житомирщини була включена у переважну більшість репресивних акцій та кампаній, які здійснювалися на загальносоюзному та загальноукраїнському рівнях на початкових етапах державного терору.

У середовищі української науково-педагогічної інтелігенції відбувалися пошуки регіональних учасників у справах «Союзу визволення України», «Української військової організації». Представників інших категорій регіональної інтелігенції робили фігурантами інших сфабрикованих справ, які набули загальносоюзного та загальноукраїнського розголосу — «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР (1930 р.), «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» (1931 р.). Так, у доповідній записці керівництва Житомирського оперсектору ДПУ голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому у справі «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» від 1 квітня 1931 р. повідомлялося:

«Всього по Житомирському сектору проходить членів організації 154 чол., з них: військовослужбовців — 81 чол., різних цивільних осіб — 73 чол. Із числа членів організації заарештовано — 56 чол., з них: військовослужбовців — 31 чол., різних цивільних осіб — 25 чол. Із загальної кількості заарештованих зізналися 36 чол., з них: військовослужбовців — 21 чол., різних цивільних осіб — 15 чол.»¹⁴

¹⁴ Доповідні записки органів ДПУ УСРР за справою «Весна» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 266.

В переважній більшості це були представники військової, технічної та освітньої інтелігенції.

Чеську інтелігенцію Житомирщини долучили до «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації Чеського генштабу» (1931 р.). Німецька освітянська інтелігенція стала об'єктом терору внаслідок здійснення операцій місцевими органами ДПУ по «очищенню прикордонної смуги», «вилученню контрреволюційного та антирадянського елементу» з Пулинського німецького району та знешкодженню одержувачів та популяризаторів так званої «гітлерівської допомоги».

Загальноукраїнського розголосу набула «справа педагогів Грюнке» у 1935 р. Фабрикуючи подібні справи, органи НКВС мали остаточно дискредитувати як саму «гітлерівську допомогу», так і її безпосередніх одержувачів. Сама ж «справа педагогів Грюнке» мала профілактично-виховний характер для німецької нацменшини.

Призначення начальником УНКВС Житомирської області Л. Якушева (Бабкіна) ознаменували початок чергового етапу державного терору в області. Про першого керівника обласного УНКВС вдалося віднайти доволі уривчасті відомості. Перебував на посаді начальника УНКВС в Житомирській області з 1 жовтня 1937 по 26 лютого 1938 рр. З 26 лютого 1938 р. — у резерві призначень НКВС СРСР. У травні 1938 р. Л. Якушева (Бабкіна) призначили заступником наркома внутрішніх справ Криму. Але 18 грудня 1938 р. був заарештований й знаходився у в'язниці у Москві. 20 червня 1939 р. його засудили на 20 років позбавлення волі з поразкою у правах на 5 років за порушення норм соціалістичної законності. Відбував покарання у північно-східному таборі НКВС на Колимі. У жовтні 1941 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР судимість з нього була знята¹⁵.

Про бурхливу діяльність тандему у складі наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського та начальника обласного УНКВС Л. Якушева (Бабкіна) дав свідчення в ході досудового слідства його наступник на посаді Г. В'яткін:

«Ще до нашого приїзду Леплевським та апаратом на місцях були здійснені масові арешти населення і розправа через трійки. Так, наприклад, у Житомирській області до

¹⁵ Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С. 578–579.

мого приїзду за 1937 та частину 1938 року було репресовано більше 20 тисяч і знаходилися у в'язницях не менше 3–4 тисяч. Справи ці велися по-ворожому, репресувалися поряд з куркулями та політбандитами невинні люди»¹⁶.

Ймовірно, саме за таке «сумлінне» виконання наказів центру Л. Якушева 19 грудня 1937 р. нагородили орденом Червоної Зірки.

Аналіз перебігу політичних репресій проти інтелігенції Житомирщини на підставі дослідження численних архівно-кримінальних справ, партійних директив та іншої джерельної бази дав нам можливість виокремити характерні регіональні особливості масового терору.

Репресивно-каральні акції на місцевому рівні здійснювалися планомірно. Репресіями керували так, як промисловістю або народним господарством. Масовий терор здійснювався згідно з постановами ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та директивами, наказами НКВС СРСР. Операції з викриття і знешкодження «класово-ворожого елементу» в середовищі інтелігенції Житомирщини починалися, як правило, з шельмування по партійній лінії, гучної замовної кампанії в місцевій пресі, звільнень з роботи, подальших арештів і засуджень. Так здійснювали репресії проти викладачів учительського та сільськогосподарського інститутів, була викрита контрреволюційна організація, що нібито існувала в Житомирському обласному українському театрі імені М. Щорса, фабрикувалася «справа хмелярів-шкідників», де «розсадником контрреволюційного шкідництва» у хмелярській галузі зробили науково-дослідну станцію. За подібною схемою викривали «ворогів народу» серед музейних працівників Житомирщини. Як правило, фабрикувалися індивідуальні або невеликі (кілька десятків осіб) групові справи.

Доля більшості заарештованих, в тому числі й інтелігенції, вирішувалась позасудовими органами — особливими нарадами, «двійкою» у складі наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР, «трійкою» при обласному управлінні НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області. До створення Житомирської області кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС в Київській та Він-

¹⁶ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 340.

ницьких областях. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. Слідство проводилося прискорено і в спрощеному порядку¹⁷. Вироки у справах за «національними лініями» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. (німці), № 00485 від 11 серпня 1937 р. (поляки) виносилися «двійкою» керівників НКВС СРСР і Прокуратури СРСР. Замість слідчих справ на їх розгляд надсилалися списки на осіб, що підлягали репресіям¹⁸. На аркуші паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого — суть справи, вказувалася стаття за якою проходив заарештований. Ці аркуші, зшиті для зручності в альбоми, за підписом начальника управління і прокурора направлялися в центр, де і вирішувалося доля арештантів. Як правило, мірою покарання був розстріл.

Політичні репресії проти національних меншин в СРСР регламентувалися не тільки партійними директивами чи оперативними наказами НКВС СРСР, а й директивними листами, телеграмами. Телеграма НКВС УРСР від 28 грудня 1937 р. за № 83921 заклала обласні управління НКВС

«негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»¹⁹.

З отриманням телеграми почалася хвиля репресій проти євреїв, пов'язана з пошуком та викриттям сіоністського підпілля на Житомирщині.

За перебування Л. Якушева на посаді начальника УНКВС у Житомирській області було започатковано привласнення чужих речей та цінностей у заарештованих. Подібні факти серед співробітників НКВС області в добу «великого терору» були доволі поширеним явищем. Про це свідчать непоодинокі виступи чекістів Житомирщини на закритих зборах партійної організації УДБ УНКВС області, які проходили 16–23 грудня 1938 р. Один із співробітників засвідчив:

«Якщо говорити про мародерство, потрібно почати з 1937 року [...]. Спочатку місяців п'ять робота йшла чесно,

¹⁷ Див.: Реабілітовані історією. – Кн. 1. – С. 30.

¹⁸ Там само. – С. 32.

¹⁹ ГДА СБ України, спр. 312, арк. 38; Шаповал Ю. Україна ХХст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 45.

кожний боявся доторкатися до цього барахла. Після оформлення обласного управління НКВС, коли приїхав Якушев, це питання вирішилося і це було узаконено».

Чекіст резюмував:

«Я вважаю, що це не можна було назвати мародерством, оскільки це було узаконено начальством, причому самі не брали, а нам видавали»²⁰.

У стенограмі закритих партійних зборів чекістів області розкривалися жахливі факти. Працівників УНКВС у виступі пояснив справжні причини арешту окремих фігурантів справи «лікарів-стоматологів», яких звинуватили у приналежності до німецько-фашистського угруповання:

«Дорн і Курило Бронштейн були заарештовані тільки тому, що комусь із начальства потрібна була їх квартира і цінності, які знаходилися у них [...]. Немало добра забрала ця компанія»²¹.

У виступі іншого чекіста-партійця пояснювалося, як гроші витрачалися:

«[...] Гроші арештованих та барахло не тільки привласнювалося, але й [...] 10 тисяч [...] йшли на кутежі, банкети»²².

На перебіг масових політичних репресій на Житомирщині у 1938 р. вплинули кадрові перестановки у політичному керівництві УРСР. У Москві 24–25 січня 1938 р. відбулася нарада керівних працівників НКВС. У виступі М. Єжова було підбито підсумки масових операцій за 1937 р. і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР. Саме в цей час Й. Сталін вирішив направити в Україну М. Хрущова. 27 січня 1938 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, де М. Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У на зміну С. Косіору. Разом з ним, до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський, який перед тим очолював УНКВС Оренбурзької області²³.

²⁰ ДАЖО, ф. П-555, оп. 1, спр. 1, арк. 140.

²¹ Там само, арк. 160.

²² Там само, арк. 24.

²³ Рафальська Т. Вказ. праця. – С. 70.

Відбулися кадрові зміни й в УНКВС Житомирської області. За наказом НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р. обласне УНКВС очолив Г. В'яткін, який працював разом з щойно призначеним новим наркомом внутрішніх справ УРСР²⁴.

Влучну характеристику «єжовських» кадрів залишив Антон Антонов-Овсієнко-молодший:

«Давно закінчено із традиціями ідеаліста Дзержинського. І з носіями традицій. Нікого не залишилося. Кабінети заповнили новобранці. Свіжі начальники привезли із сіл земляків, друзів дитинства»²⁵.

Кадрова ротація в системі НКВС на загальноукраїнському та регіональному рівні призводить до початку нової хвилі державно-го терору в області. Змінюється регіональна репресивно-каральна політика: різко зростає кількість репресованих і жорстокість по відношенню до них, в практику увійшло фабрикування виключно великих групових справ, виносилися лише розстрільні вироки.

Г. В'яткін обіймав посаду начальника обласного УНКВС з 26 лютого по 16 листопада 1938 р. Він намагався справити враження на підлеглих. Як свідчив один із чекістів у виступі на закритих партійних зборах:

«В'яткін завжди говорив, що [...] приїхав сюди з Успенським, [...] що вони були на прийомі в Москві у товариша Сталіна»²⁶.

Як гвинтик, який віддано служив системі, він цією системою всіляко заохочувався. В газеті «Червоне Полісся» від 29 травня 1938 р. була опублікована постанова окружної виборчої комісії Радомиської виборчої округи № 36 про реєстрацію Г. В'яткіна кандидатом в депутати Верховної Ради УРСР. В офіційній біографії висуванця повідомлялося про те, що той урядом нагороджений орденом «Знак Пошани» й медаллю «20 років РСЧА», а від наркома М. Єжова отримав знак «Почесного чекіста»²⁷. За короткий промі-

²⁴ Рафальська Т. Вказ. праця. – С. 71.

²⁵ Цит.: за Білоконь С. Соціальний портрет чекіста // Персонал. – 2003. – № 8. – С. 39.

²⁶ ДАЖО, ф. П-555, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

²⁷ Червоне Полісся. – 1938. – 29 травня.

жок часу перебування на посаді начальника УНКВС області він отримує 15 червня 1938 р. підвищення у званні.

Г. В'яткін виявився ревним виконавцем сталінської репресивної політики. З особливим завзяттям Г. В'яткін виконував вказівки нового керівника НКВС УРСР. У ході досудового слідства він зазначав:

«[...] Успенський дав нам вказівки висунути на посади начальників відділів, заступників і помічників начальників відділень працівників знизу».

Це була лінія, запропонована О. Успенським:

«Помічників оперуповноважених робіть начальниками відділів, начальників відділень і райвідділень робіть начальниками відділів. Витягніть цих людей, вони завжди будуть виконувати всі ваші директиви, оскільки відчуватимуть, що саме ви їх вивели в люди»²⁸.

Нарком О. Успенський сам безпосередньо керував певними операціями, акціями, проводячи для цього наради в Житомирі. Так, приїхавши до Житомира 19 квітня 1938 р. на нараду по знешкодженню «неов'яцького контрреволюційного підпілля», О. Успенський зробив повідомлення про викриття ПОВ на Україні і заявив, що потрібно всіх поляків заарештувати. Він вказував:

«Спочатку взяти головку, дати “дах”, а потім вже підбирати. Подібна директива була дана по німцям й таким же чином операція по німця проводилася»²⁹.

Як свідчить аналіз численних архівно-кримінальних справ саме так і відбувалася фабрикація групових справ 1938 р. Спочатку шукали «головку» тобто керівне ядро тієї чи іншої міфічної організації, потім добирали «дах» згідно сценарної розробки. Виконання директиви О. Успенського зачепило регіональну інтелігенцію та представників низової ланки партійної номенклатури. Саме їх місцеві чекісти включали в керівне ядро міфічних організацій, які самі створювали.

Восени 1938 р. начальники УНКВС областей були викликані в Київ. Причина виклику зазначалася у матеріалах слідства у

²⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 338.

²⁹ Там само, арк. 341.

справі Г. В'яткіна. Нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський сказав Г. В'яткіну :

«Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організуєш трійку, і потрібно стріляти не менше 500 чоловік вдень [...]. Якщо будеш мудрити. [...] Від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо»³⁰

І дійсно відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і виданого слідом наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях³¹. Був репресований й значний відсоток інтелігенції Житомирщини. Заарештований у листопаді 1938 р. Г. В'яткін на допиті зізнався:

«Найтяжчим із моїх злочинів було те, що сумніваючись в правильності обвинувачення заарештованих обласним управлінням осіб як учасників “польської організації військової” (ПОВ), німецької фашистської організації і чеської фашистської організації, я розстріляв їх і розстріляв за вироком трійки близько 4000 осіб, будучи невпевнений у провіні значної кількості цих людей»³².

Хвиля арештів серед чекістів, судові розслідування 1939–1940 рр. над безпосередніми виконавцями державного терору на Житомирщині та покази тих, хто залишився живими під час перегляду справ в добу хрущовської «відлиги» залишили по собі унікальний документальний матеріал для реконструкції технології проведення репресій.

Одним із методів отримання необхідних свідчень були тортури. Необхідно було принизити в'язня, нівелювали його особистість, зламати волю та опір. Тортури застосовувалися до в'язнів на всіх етапах терору середини 1930-х рр. і набули системного характеру.

Яскраво описав свій психічний стан під час перебування в катівнях ДПУ УРСР завідуючий чеської школою в колонії Зубів-

³⁰ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1087, арк. 339.

³¹ Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 77.

³² ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 2921, арк. 269–270.

щина на Коростенщині, один із фігурантів справи «шпигунської організації чехословацької розвідки (1931 р.) В. Пішель. Зокрема, він стверджував, що свідчення не відповідають дійсності, оскільки над ним знущалися і примушували писати свідчення під диктовку слідчі ДПУ УРСР:

«В січні 1931 року мене допитували протягом 14 діб, з них 11 діб мені не давали їсти та взагалі [...] не відпускали в камеру. Допит вели Бренер і Новаковський, а якщо вони припиняли допит, то мене садовили на стілець в коридорі під охорону солдата, який весь час клацав прицільною планкою гвинтівки. На допитах [...] обіцяли мене розстріляти. Новаковський навіть ставив мене до стіни та цілився з особистої зброї [...]. Декілька разів я падав зі стільця втрачаючи свідомість. Пригадую, що під час написання показів я засинав і мені вже було байдуже, що я писав. Інколи я не хотів ставити підпис і тоді знову чув погрози про розстріл. Після 14 днів таких допитів я захворів на запалення жовчного міхура і мене шпиталізували до лікарні. Ось за яких умов я й написав так звані свої свідчення»³³.

Про розповсюджену практику знущань повідомлялося у доповідній записці начальника управління Усть-Вимського ВТТ ОДПУ» від 10 квітня 1932 р.:

«З/к Коробейников Максим Федорович (колишній дивізійний інженер, засуджений у справі групи (Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна” – Ю. Ш.) засуджений до розстрілу із заміною 10 р. 11.01.1932 року, зібравши біля себе групу засуджених[...] став розповідати [...], що [...] ніякої контрреволюційної організації не існувало, і що ця справа була створена самим ДПУ для обробки громадської думки. У розповіді Коробейников розповсюджувався про “знущання”, яким вони піддавалися у відділеннях ОДПУ. Він говорив, що деякі заарештовані не тільки не спали, а навіть на стілець не сідали по 2, по 3 неділі, і що [...] він, Коробейников, сам не сідав і боровся із собою 17 днів. Також він говорив, що [...] деякі з тих, які знаходились під слідством не витримували і кидалися з третього поверху»³⁴.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 23-В, арк. 5–6.

³⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 381–382.

Один з керівників «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації “Весна”» по Житомирському сектору командир батальйону та начальник штаба полку Іван Павлович Зелінський, якого засудили на 10 років, детально описав ще один технологічний прийом, який використовували місцеві чекісти:

«В м. Житомирі, коли я перебував під слідством, слідчий Загур'ян під час допитів застосовував низку інквізиторських прийомів [...]. За наказом Загур'яна, комендант відводив того, хто не зізнавався у величезну порожню кімнату, ставив посередині під наглядом конвоїра і так примушував стояти декілька днів.

Потім, як би випадково, зайшовши в цю кімнату, слідчий робив здивовані очі і, приймаючи обурений вигляд, наказував заарештованого привести до себе в кабінет, і відразу по фальшивому телефону оголошував догану коменданту, а потім пропонував тому, хто перебував під слідством писати свідчення.

При добровільному зізнанні підслідному відразу ж пропонували чай, цигарки, бутерброд з ікрою й навіть вино. В деяких випадках того, хто не зізнавався слідчий садовив на високу підставку для квітів, де людина могла лише напівсидіти, в результаті таких сидінь та стоянь люди з допитів в камеру повертались із розрізаними чоботами від набряку ніг»³⁵.

Практика вибивання «щиросердних зізнань» через тортури в добу «великого терору» продовжилась. В оглядовій довідці архівно-кримінальної справи на заступника начальника УНКВС в Житомирській області А. Лук'янова містяться свідчення І. Андреева, колишнього старшого уповноваженого 3 відділу УНКВС області:

«Методи фізичного впливу застосовувалися всіма працівниками НКВС, включно з начальником управління. Мені доводилося бувати на нарадах у В'яткіна. Останній завжди говорив, що для того, щоб вороги дали свідчення до них потрібно застосовувати такі методи [...], інакше вони не дадуть покази. Про те, що всі застосовували методи фізичного впливу говорить той факт, що бувало, коли йдеш коридорами, то у кожній кімнаті — стогін та крики»³⁶.

³⁵ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 2 (19). – С. 381.

³⁶ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 103.

Людей піддавали допитам цілодобово, слідчі змінювалися, а арештанту спати не давали. Це називалось «конвеєр». Внаслідок такого ставлення до в'язнів наступало фізичне виснаження від втоми. Безсоння, постійні погрози, нелюдські умови утримування у в'язниці, побиття приводили до розладів психіки. У справі «Української контрреволюційної національної військово-повстанської організації» (Волинський центр) заплутані відомості стосовно місця роботи заарештованого викладача Филимона Антоновича Піонтківського. В анкеті зазначено, що він викладач сільськогосподарського інституту, а в обвинувальному висновку — лектор учительського інституту. Ця плутанина пояснювалася у заяві до заступника прокурора Житомирської області Анастасії Петрівни Круковської, дружини Ф. Піонтківського:

«В травні 1937 р. чоловік захворів. Більше двох місяців був у лікарні в психіатричному відділенні. Згідно рішення лікарняної комісії оформився як інвалід першої групи на рік. І ось не зовсім здорового його арештували. Хвороба поновилася. Він був улаштований в тюремну лікарню»³⁷.

Про масові тортури свідчать вироки щодо співробітників УНКВС області в 1939–1940 рр.:

«Побиття арештантів не тільки не заборонялося керівництвом НКВС, а навпаки заохочувалось. Леснов* під час слідства визнав, що він бив арештованого Постоева**»³⁸.

Редактор Коростенської газети «Більшовицький форпост» Гаврило Кузьмич Мотієнка в деталях описав жорстокість працівників УНКВС області. У заяві до президії XVIII конференції ВКП(б) (січень 1941 р.) він зазначив:

«Лейтенант держбезпеки Малука***, знаючи, що я потерпаю від нетримання сечі, розколов до половини [...]

³⁷ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 3.

* *Матвій Єммануїлович Леснов-Ізраїлев* — начальник 4 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

** *Постоев* – викладач Житомирського учительського інституту, «керівник Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації».

³⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3499, арк. 277.

*** *Данило Йосипович Малука* – начальник відділення 4 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

поліно дерева, розтягнув його і в щілину прищемив мій статевий орган. Мені зав'язали рот сорочкою й почали бити по коліну палицями. Бачачи, що знущання місцевих працівників у своїй жорстокості не мають меж, я, не тямлячи себе від болю, написав власноручні свідчення про [...] вербування в троцькістську контрреволюційну організацію»³⁹.

В оглядовій довідці на групу чекістів області М. Федорова, Д. Манька, М. Леснова-Ізраїлева, Д. Малуки, М. Зуба, М. Люлькова, засуджених військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу на різні терміни ув'язнення в 1940 р., містяться витяги із свідчень:

«Арешти радянських громадян здійснювалися тільки на підставі [...] показів свідків та осіб, які були заарештовані, а також за таких обставин: німці, поляки, чехи, латиші та особи інших національностей заарештовувалися без наявності на них даних про злочинну діяльність, а згідно відмітки, яку робили начальники відділів УНКВС у списках, які надавалися установами, сільрадами, лісництвами [...]. На кожную особу складалася фіктивна довідка, де вказувалося, що вона є учасником польської, чеської, німецької або іншої антирадянської організації та проводить контрреволюційну діяльність. На підставі такої фіктивної довідки отримувались санкції на арешт у прокурора»⁴⁰.

Начальник УНКВС у Житомирській області Г. В'яткін керівникам слідчих груп на місцях надавав всі повноваження для здійснення арештів та застосування різних заходів насилля до арештованих. Він сам приїздив у слідчі групи й показував співробітникам, як треба бити арештованих для того, щоб отримати від них «щирісердні визнання».

Таким чином, доба «великого терору» була не серією стихійних, неупорядкованих арештів і розстрілів, а єдиною організованою у всесоюзному масштабі операцією. Про організований характер великого терору свідчило існування «норм» роботи співробітників НКВС. Приймалися й «зустрічні плани», влаштовувалися змагання між чекістами за перевиконання «контрольних цифр». Найбільш сумлінні начальники вимагали від підлеглих «щиро-

³⁹ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 4841, арк. 61 зв. – 62.

⁴⁰ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 346.

сердних зізнань» від 8–10 осіб на добу, посилаючись на досвід інших апаратів НКВС:

«Начальники відділів та їх заступники, а також керівництво УНКВС вимагало від співробітників отримання визнавальних свідчень про приналежність до контрреволюційної організації від 5–6 заарештованих на добу. Заохочувались ті співробітники, які добивались таких свідчень від 6–8 арештованих [...]. З цією метою, для того щоб швидше отримувати визнання від декількох арештованих одночасно в УНКВС практикувались так звані “конференції”, коли одного арештованого били в присутності 10–15 інших. При чому кожний, хто погоджувався дати свідчення [...] повинен був підняти руку. Тих, хто руки не піднімав били до того часу, поки він погоджувався дати свідчення»⁴¹.

Випадки смертності арештованих від побиття приховувалися від інших співробітників УНКВС області, винних до кримінальної відповідальності не притягали, а померлих оформляли через трійку, як засуджених до розстрілу.

«За особистим розпорядженням Лук'янова* до затриманого Джуринського** були застосовані при його допиті такі заходи фізичного впливу — побиття, які привели до смерті Джуринського в кімнаті, де здійснювався його допит»⁴².

В документах групової архівно-кримінальної справи шести слідчих УНКВС області зафіксовані масові випадки побиття заарештованих:

«Ржепницький — редактор польської газети в м. Коростені; [...] Енслен^{3*} [...] Цеге Федір Карлович^{4*} після побиття викинувся у вікно. Лєснєв під час слідства визнав, що він бив арештованих — Бик-Юр'єва^{5*}, Постоєва»⁴³.

⁴¹ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 347.

* Лук'янов – заступник начальника УНКВС по Житомирській області.

** Джуринський — викладач Житомирського сільськогосподарського ін-ту.

⁴² ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 3499, арк. 185.

^{3*} Енслен – один із керівників міфичного Волинського фашистського центру.

^{4*} Цеге Ф.К. – помічник головного інженера Андрушівського цукрового заводу.

^{5*} Бик-Юр'єва — керівник есерівської організації на Волині.

⁴³ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 348.

Свідченням особливої жорстокості та потворності державного терору на Житомирщині були арешти й розстріли вагітних жінок. Протягом березня–квітня 1938 р. були заарештовані члени так званого «Волинського центру ПОВ». У кримінальній справі «ПОВ» проходило 100 осіб, з них 7 жінок. На день арешту керівниками «Волинського центру» були директор польської середньої школи № 14 В. Фойна, референт комбінату глухонімих Б. Красовський, викладач механічного технікуму С. Пашковський, вчитель школи села Голіївка Житомирського району Т. Зубрицький.

Серед учасників організації були вчителі польської школи № 14 м. Житомира, яким інкримінувалося пропаганда фашистських ідей серед учнів та їх батьків, виховання ненависті до радянської влади і патріотичних почуттів до фашистської Польщі.

Під час першого перегляду справи «Волинського центру ПОВ» в липні 1940 р. перевіркою книги хворих за 1938 р. в лікарні Житомирської тюрми встановлено, що 8 вересня 1938 р. в довідці за № 410 зареєстрована п'ятимісячна вагітність арештованої Наумович*, яка згодом була засуджена трійкою при Житомирському управлінні НКВС до розстрілу незважаючи на вагітність, що було порушенням КПК УРСР⁴⁴.

Також у УНКВС Житомирської області практикувалася фальсифікація протоколів. Арештованих, як правило, не допитували, а спочатку складали протокол допитів. Потім починався «допит», який зводився до побиття та умовлянь. Зокрема, у виroku вищезазначеної справи співробітників УНКВС області зазначалося:

«Малука, Манько** та інші співробітники УНКВС склали фальсифіковані протоколи допиту заарештованих, де вказувалося про їх причетність до контрреволюційних організацій, а також записували осіб, яких вони ніби самі залучили в організацію. На основі таких свідчень надавалися матеріали на трійку й більшість заарештованих були засуджені до ВМП і розстріляні. Леснов сфальсифікував великий протокол допиту Постоєва, який ним корегував-

* Наумович Альдана Янушівна — вчителька-вихователька польської середньої школи № 14.

⁴⁴ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1606, арк. 382.

** Данило Іванович Манько — заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Житомирській області.

ся понад місяць. Малука сфальсифікував протокол допиту професора Гінце Віктора Вікторовича і Енслена Фредоліна Еммануїловича. Коли Гінце дали підписати протокол, він його підписав, а потім, взявшись за голову, промовив: «Кого із мене зробили»⁴⁵.

Коли справи розглядалися виїзною сесією Військової колегії Верховного суду, то місцеві чекісти перед судовим засіданням викликали арештованих й вмовляли не відмовлятися від свідчень. Начальник відділу кадрів Коротченко, переодягнувшись у форму працівника ГУТАБу, обіцяв арештованим, якщо у суді вони підтвердять зізнання про контрреволюційну діяльність, то їх відправлять в хороший табір та нададуть можливість працювати за спеціальністю⁴⁶.

Співставлення різних протоколів допитів заарештованих дозволяє твердити про існування трафаретних протоколів. В залежності від обвинувачень заарештованого — «шпигунство», «терор», «шкідництво», «диверсія», «антирадянська пропаганда» слідчі типово формулювали питання і отримували необхідні відповіді. Під час допитів заарештованому могли пред'явити відразу декілька обвинувачень або змінювати їх в залежності від вказівок керівництва.

Впродовж вересня–листопада 1937 р. Бердичівським міським відділом НКВС було заарештовано 13 чоловік, в тому числі двох керівників відділу освіти Бердичева І. Губарева, Г. Гонту, трьох викладачів Бердичівського учительського інституту (О. Курило, В. Сокольвак, Ф. Стромидло), двох директорів шкіл (І. Венедиктов, К. Степанов), п'ять учителів (О. Дереш, М. Дудник, А. Мощук, Ф. Савчук, В. Сорокопуд), директора Бердичівського цукрового заводу О. Петрусь. Усі вони обвинувачувалися в участі в «українській націоналістичній організації», яка ніби «прагнула відокремити Україну від СРСР та реставрувати капіталізм з допомогою фашистської Німеччини»⁴⁷. Деталі фабрикації цієї справи довідуємося із свідчень та скарг одного із фігурантів міфічної організації — вчителя місцевої школи Миколи Віссаріоновича Дудника, якого

⁴⁵ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1318, арк. 348.

⁴⁶ Там само, арк. 350.

⁴⁷ Там само, спр. 735, арк. 189.

постановою трійки при УНКВС у Житомирській області ув'язнили у ВТТ на 10 років. У скарзі наркомун внутрішніх справ СРСР в 1945 році він зазначив:

«Слідчий Фельдман і старший слідчий Фадеєв звинувачення і постанову мені не пред'явили. Фельдман примусив підписати на себе вигадку про те, що я шпигун, бо мій батько також був шпигуном. Я, незважаючи на побиття та лайки, відмовився підписувати. Тоді Фельдман сказав мені, якщо ти не хочеш бути шпигуном, то ми зробимо з тебе українського націоналіста і знову побивши — примусив під диктовку написати і підписати на себе цілковиту брехню і вигадки»⁴⁸.

Протоколи допитів першої половини 1930 рр., як правило, це власноруч написані зізнання звинуваченого. Найчастіше докладні «покаяння» на сфабрикованому ДПУ УСРР тему. При уважному вивченні протоколів можна помітити відверті підробки. У чекістів це називалось «корегування». Співставляючи протоколи, які були написані від руки, а згодом надруковані на друкарській машинці, видно, як у останніх з допомогою зміни формулювання обтяжувалася провина арештантів. Так, у протоколах зізнання головного фігуранта справи «шпигунської організації чехословацької розвідки» (1931 р.) лектора Волинського інституту народної освіти, керівника чеського семінару А. Водседалека змінено термін перебування під арештом у чеській поліції з однієї неділі до трьох для збільшення терміну вербування у якості чеського резидента спецслужб⁴⁹.

На допитів А. Водседалек зазначив:

«Зізнання від 4–5 липня [...] фантазія на підставі помилкового переконання, що від мене хочеться в інтересах радянської влади за погодженням з ЦК. Слідчий [...] дав мені вказівки як треба побудувати цей протокол та я його за допомогою присутніх диктував»⁵⁰.

В добу «великого терору» практика фальшування слідчих матеріалів набула ще більшого поширення. Слідчі не гребували

⁴⁸ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 735, арк. 293–294.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 57288, т. 3, арк. 69–70.

⁵⁰ Там само, арк. 50 зв.

робити доповнення, викреслювання. Обвинувачених примушували підписувати чисті аркуші, потім підганяли текст під підпис, не зачитували протоколи. У протоколі допиту викладача української і російської мови Бердичівського учительського інституту Михайла Михайловича Полюги, одного з фігурантів міфічної справи «української контрреволюційної націоналістичної військовоповстанської організації» в Бердичеві часто траплялися недописані сторінки, відсутній підпис слідчого, не зазначено, хто проводив допит. Складається враження, що це поспіхом складена чернетка сфальсифікованого протоколу, яку забули дооформити. Збагнути сутність обвинувачення з уривчасто-клаптикових записів неможливо⁵¹.

Фальшувалися не тільки протоколи допитів, а й дати смерті засуджених. Не маючи ніякої звістки про рідних і близьких їм людей, родичі репресованих зверталися до різних інстанцій, благаючи повідомити про долю заарештованих та переглянути кримінальні справи. У п'ятдесятих роках минулого століття влада ще боялася повідомляти родичам розстріляних у 1937–1938 рр. справжню дату й причину смерті. Для уникнення бурхливої реакції народу на недалеке минуле, голова КДБ СРСР І. Серов 24 серпня 1955 р. віддав наказ № 108 сс про перекручення дати смерті⁵².

Про реакцію на фальшування дати смерті довідуємось із заяви дружини П. Постоєва, яка датована 5 липня 1956 р. Вона повідомляла, що отримала із Житомирського міського бюро загсу свідоцтво про смерть чоловіка. В довідці повідомлялося, що П. Постоєв помер 18 листопада 1943 р. в Житомирі. Розкривши підробку дати смерті, дружина засудженого зазначала:

«Він не міг померти 18 листопада 1943 року в Житомирі, тим більше, що тоді Житомир був тимчасово окупований німцями»⁵³.

Вражає також винятково примітивний рівень, на якому проводилося розслідування справ. У висновку справи викладачів Житомирського учительського інституту так званої «групи

⁵¹ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 725, арк. 1–24.

⁵² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР – К., – 1999. – С. 54.

⁵³ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 1338, арк. 25.

О. Пантелева» зазначалося, що арештантам було пред'явлено звинувачення, що вони були членами «контрреволюційної націоналістичної організації», в обвинувальному висновку — члени «націоналістичного угруповання», а в рішенні «трійки» — «учасники контрреволюційного троцькістського угруповання»⁵⁴.

Для полегшення орієнтації слідчих у оформленні обвинувальних вироків та «загальній політичній орієнтації» набула поширення на початку 1930-х рр. практика тиражування обвинувальних вироків гучних справ. Так, обвинувальний висновок у справі «шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу» (1931 р.), був викладений в окремій брошурі. Розмножені друкарським способом та розіслані у територіальні підрозділи «якісні» обвинувальні висновки, мали бути взірцем для наслідування та копіювання: «Кращий досвід, навіть у сфері репресій, треба підтримувати, перш за все шляхом тиражування»⁵⁵.

У фабрикації справи «Волинського центру ПОВ» співробітники НКВС Житомирщини не тільки використали концепцію справи «ПОВ», розробленої Центром в 1933–1934 рр., а й сам механізм фабрикації справи — досвід «зачистки» Інституту польської пролетарської культури в Києві, де «весь склад інституту від директора до посудомийки був підібраний однотайно»⁵⁶.

Подібна практика була застосована до вчителів польської середньої школи № 14, яка за результатами неодноразових обстежень та перевірок раз по раз виявлялася засміченою «польськими націоналістами». Польська середня школа № 14 у Житомирі подібно Інституту польської культури в Києві була «зачищена повністю» — від директора школи до завгоспа.

Невисокий інтелект оперативників призводив до абсурдних звинувачень. Так, директора учительського інституту Ківу Марковича Табакмахера звинуватили, що він «збирався організувати збройне повстання, захопити владу й запросити Гітлера у Ворку-

⁵⁴ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 14878, арк. 392.

⁵⁵ Див.: *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, – 2003. – С. 62.

⁵⁶ Див.: *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 329.

ту»⁵⁷. Підставою для арешту й подальших звинувачень студента ІІ курсу ЖУІ С. Докійчука був компромат нібито знайдений під час обшуку. Так, колишній голова сільради С. Скоромохи засвідчив, що бачив у заарештованого книгу А. Гітлера «Mein Kampf» українською мовою⁵⁸. Слід зазначити, що в протоколі обшуку не зафіксовано вилучення книги. Та й де вона могла взятися у 19-річного юнака із поліської глибинки. У протоколі допиту головного інженера Городницького фарфорового заводу Олександра Йосиповича Брауна, якого органи НКВС зробили «німецьким шпигуном», згадується книга Гітлера, яку малоосвічені людиці називають «Mein leben» («Моє життя») ⁵⁹.

Таким чином, аналіз репресивної політики проти інтелігенції Житомирщини дав можливість виокремити певні регіональні особливості здійснення масових політичних репресій в 1930-х рр., реконструювати механізм його здійснення, охарактеризувати технологічні методи та прийоми, назвати безпосередніх учасників та виконавців каральних акцій на місцевому рівні.

Політичні репресії регіональної еліти відбувалися на підставі обліків, попередньої розробки й прямої фальсифікації шляхом складання фіктивних довідок. Політичні репресії проти інтелігенції Житомирщини на початкових етапах та в добу «великого терору» відбувалися в контексті загальносоюзних та українських репресивних акцій та операцій. Правовим підґрунтям репресивних акцій були постанови ВКП(б) та накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР. Інтелігенція багатонаціональної Житомирщини була включена в переважну більшість міфічних справ.

В добу «великого терору», коли була утворена Житомирська область, масові репресії проти інтелігенції набувають певної специфіки та регіональних особливостей. Нове керівництво НКВС УРСР та керівництва УНКВС області вносили певні корективи у здійснення репресій, додаючи їм специфічних регіональних рис. У 1937 р. операції з викриття і знешкодження «класово-ворожого елементу» в середовищі регіональної інтелігенції починалися з шельмування по партійній лінії, гучної замовної кампанії в пресі,

⁵⁷ ДАЖО, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 10040, арк. 161.

⁵⁸ Там само, спр. 14878, арк. 289-290.

⁵⁹ Там само, спр. 3640, арк. 18-24.

звільнень з роботи, подальших арештів і засуджень. Фабрикувалися індивідуальні та невеликі за чисельністю групові справи, де інтелігенція включалася в керівне ядро міфічних організацій. У 1938 р. репресії проти інтелігенції набули жорстоких та потворних форм. Фабрикуються виключно великі групові справи з переважаючими розстрільними вироками.

Дії репресивно-карального апарату Житомирщини були складовою репресивного механізму загальносоюзного та республіканських рівнів. Вони включали безпідставні арешти, фальсифікації протоколів допиту, порушення норм процесуального законодавства, застосування незаконних методів слідства (побиття, вбивства під час арештів, арешти вагітних жінок, мародерство, доведення заарештованих до божевілля).

На основе архивных документов всеукраинского и регионального уровней, местной периодики автор статьи исследует репрессивно-карательную политику советской власти против интеллигенции на Житомирщине в 30-х годах XX ст. Особое внимание уделено специфике, технологическим методам и приемам, региональным особенностям, непосредственным исполнителям этих репрессивных акций и операций.

Ключевые слова: интеллигенция Житомирщины, репрессивно-карательная политика, региональные особенности и специфика политического террора, технологические методы и приемы.

On the basis of archival documents all Ukrainian and regional levels, local current issues the author of the article studies the repressive policy of the soviet power against the intelligentsia on territory of the Zhitomir region in the 30^s of the XXth century. A particular emphasis is made on the specific features and peculiarities, technological methods and ways, the executors of those repressive actions.

Key words: intelligentsia of the Zhitomir region, repressive policy, the specific regional character and peculiarities, technological methods and ways.